

Яременко М. В.

«[...] ОЧЕНЬ ПОНРАВИЛАСЬ НАМ ЭНТА МУЗЕЯ. ОЧЕНЬ ХОРОШО И ЛАХОВО, ХВАКТ»: РУСИФИКАЦІЯ В УРСР ПЕРІОДУ ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ НА ПРИКЛАДІ ВІДВІДУВАЧІВ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ*

Русифікація в УРСР давно привертає увагу істориків, педагогів і лінгвістів. Дослідники зосереджують увагу на різних сюжетах: аналізі урядових приписів, освіти та шкільних програм, видання книжок тощо. Втім, до вивчення ситуації в добу пізнього сталінізму звертаються менше, ніж до середини 1950-х — 1980-х рр. У цій статті на основі дослідження книги відгуків кінця 1940-х — початку 1950-х рр. відвідувачів головного історичного музею УРСР у Києві проаналізовано, як послуговувалися мовою у повсякденному житті громадяни радянської України (саме вони становили левову частку екскурсантів), що спонукало їх віддавати перевагу українській або російській мові. Добровільний вибір мовного реєстру дає змогу констатувати масштабність неадміністративних чинників русифікації, неформальний тиск столичного київського мовного середовища та уявлень про престижне / непрестижне. У статті проаналізовано зокрема соціальний склад, походження та вікові характеристики відвідувачів історичного музею УРСР, щоби зрозуміти, чи впливали вони на вибір мови відгуку, а також звернуто увагу на грамотність, стилістику й лексику нотаток у екскурсантів.

Ключові слова: русифікація, пізній сталінізм, УРСР, Київ, Державний історичний музей.

Русифікація в УРСР, зокрема й у перше десятиліття після Другої світової війни, давно привертає увагу дослідників-гуманітаріїв. Власне, про неї говорили ще сучасники, зокрема у вищому партійному керівництві відразу після смерті Сталіна, коли почалася боротьба за владу. В контексті критики його політики порушували також питання русифікації в окремих регіонах СРСР. На початку червня 1953 р. на пленумі ЦК КПУ йшлося про дискримінацію української мови в УРСР: у вищій освіті (зокрема Київському державному університеті) та школі, Академії наук, партійному і державному діловодстві, політичній пропаганді; зауважували брак українськомовних підручників, наукових видань і фільмів¹. На одній із нарад при Міністерстві освіти УРСР у 1956 р. констатували, що у великих промислових містах, особли-

во у їхніх центрах і також у столиці, суттєво переважали чи й функціонували тільки російськомовні школи. А на республіканській нараді заввідділів шкіл обласних відділів народної освіти і керівників інститутів удосконалення кваліфікації вчителів того ж таки року йшлося про те, щоб урівняти навантаження учнів в українських школах (де воно було вищим) із російськомовними закладами².

На обговореннях у Києві рішень XX з'їзду КПРС серед письменників і композиторів звучали заклики розширити сфери побутування української мови, вживати та плекати її в консерваторіях. Державні органи отримували звернення від інтелігенції про необхідність ширшого застосування української мови в освіті (від дошкільної до вищої), науці, спорті, сферах обслуговування, медіях, а також про занепокоєння кількісним зростання російськомовних шкіл. Це невдоволення також загострили події Угорської революції³.

* Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

¹ О. Бажан, «Мовний процес в Українській РСР в умовах початкового періоду деєсталінізації (1953–1955 рр.)», *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика* 14 (2008): 95–97; М. Парахіна, «Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 — першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми)», *Український історичний журнал* 4 (2014): 128–129.

² О. Лаврут, *Радянська школа у другій половині XX ст.: вимір України* (Слов'янськ: Друкарський двір, 2020), 67–69.

³ О. Бажан, «Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр.», *Український історичний журнал* 5 (2008): 148–149.

Навіть радянська статистика містить інформацію про переваги для російської мови в освіті⁴. А в дослідженнях радянського часу про русифікацію можна здогадатися, читаючи «між рядками». У них, як і в сучасних студіях, натрапляємо на згадку про постанову Ради народних комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 1 березня 1945 р. розробити і розпочати 1946/1947 навчальний рік з новими підручниками для вивчення української та російської мов у початкових класах, у яких належало «відбити в лексичному й стилістичному відношенні спорідненість двох братніх мов»⁵ (себто йшлося про, по суті, зросійщення української мови). Про русифікацію ще під час існування СРСР писали автори за кордоном, як-от публіцист, член Компартії Канади Іван Коляска⁶. Його книжка кінця 1960-х рр., до речі, — добрий приклад того, що спостерігаємо і в сучасних студіях: русифікація у пізньосталінську добу констатується, проте згадується мимохідь, без детальнішого аналізу.

Сучасні дослідники твердять про упослідженість української мови у пізньосталінську добу як річ очевидну. На доказ цієї тези наводять різні аргументи. Наприклад, створення кращих умов для російської мови у школах (зокрема, учні російськомовних шкіл складали менше іспитів, бо не було екзаменів з української мови), введення в українську мову російської лексики, звернення більшої уваги на якісне викладання саме російської⁷, зростання в УРСР кількості російськомовних загальноосвітніх шкіл та учнів, які навчалися російською, а також закриття шкіл національних меншин чи збільшення у них вивчення не української, а саме російської мови⁸ тощо.

⁴ У 1953/1954 н. р., наприклад, в УРСР домінували школи з українською мовою навчання (25 192 із загальною 29 551). Російськомовних було ушестеро менше, вони посідали друге місце (4027). Але різниця у кількості учнів була меншою: вихованці українських шкіл лише у три рази переважали тих, хто відвідував російські (4 460 781 супроти 1 414 551 особи) (М. Гриценко, *Нариси з історії школи в Українській РСР* (Київ: Радянська школа, 1966), 192). Наприкінці 1950-х рр. у столиці УРСР Києві лише 30 % учнів навчалися українською мовою, а в Одесі та Луганську їхня частка була втричі та вчетверо меншою (10 % і 7 % відповідно) (Лаврут, *Радянська школа*, 70–71).

⁵ *Постанови партії та уряду про школу* (Київ — Харків: Радянська школа, 1947), 78. Див. про це, наприклад: О. Філіпов, *Розвиток радянської школи в УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки* (Київ: Радянська школа, 1957), 109, 111–113; Гриценко, *Нариси*, 204.

⁶ І. Коляска, *Освіта в радянській Україні*, пер. з англ. мови з доповненнями і додатками (Торонто: Peter Martin Associates Ltd., 1970), 19.

⁷ Лаврут, *Радянська школа*, 65; Її ж, «Радянська школа у другій половині 1940-х — кінці 1980-х рр.: вимір України» (Дисертація ... доктора іст. наук, ДНУ ім. В. Стуса, ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2021), 152, 197.

⁸ Н. Красножон, «Русифікація національних меншин України (1944–1953)», *Етнічна історія народів Європи* 5 (2000): 124.

Проте русифікаторську політику в часи Хрущова, з кінця 1950-х рр. (появу ще більшої кількості російських шкіл та учнів, які обирали російську для навчання, зменшення кількості українських шкіл; переведення на російську наукової періодики та загалом збільшення російськомовної друкованої продукції і російської мови в інформаційному просторі, економіці, суспільно-політичному житті, зростання кількості вчителів російської мови та літератури⁹, зміни в українському правописі задля усунення відмінностей із російською орфографією, заохочення українсько-російського білінгвізму замість вживання української мови, пропагування її меншовартості та непридатності для вжитку у сферах «високої» культури тощо), розцінюють як потужнішу, ніж у перше повоєнне десятиліття¹⁰. А от апогей русифікації в УРСР, на думку дослідників, припав на 1970–1980-ті рр.¹¹

Загалом, у дослідженнях становища української мови домінує його розгляд через аналіз законодавчої бази та інституцій, що відповідали за русифікацію, співвідношення російськомовних та українськомовних видань тощо. Натомість мене цікавить, як насадження російської мови діяло на «необов'язковому» рівні, чи була вона поширена там, де вжитку російської не вимагали і не контролювали. Наскільки можуть бути цікавими для дослідника «неформальні» сфери висловлювання, продемонстрував Сергій Скульчик. Він аналізував коментарі на бюлетенях тих, хто голосував на виборах до різних органів влади. Такі записи за 1946–1953 рр. показують, серед іншого, що кияни не боялися анонімно критикувати владу. За підрахунками Скульчика, приблизно 25 % повідомлень на бюлетенях (а такі нотатки робили далеко не на всіх із них) не були позитивними для влади, причому на критичні припадало 12 %, а на такі, що містили ворожі, інколи антирадянські та антисталінські випадки — 13 %¹². Це важливе і для мого дослідження спостереження, адже воно демонструє, що ідеологічне оброблення населення (у цьому випадку — киян) не означало його тотального страху чи згоди зі владою. Для мене джерелом «необов'язкового» висловлювання, а заодно й антропологічного зрізу русифікації у добу піз-

⁹ На 1958/1959 н. р. їхня чисельність у 5–7 класах майже дорівнювала кількості вчителів української мови та літератури (Парахіна, «Особливості русифікації», 142).

¹⁰ Бажан, «Наростання опору», 152–155; Парахіна, «Особливості русифікації», 130–146.

¹¹ Лаврут, «Радянська школа у другій половині 1940-х», 403.

¹² С. Скульчик, *Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни* (Київ: Laurus, 2018), 221–231.

ного сталінізму стала книга відгуків відвідувачів головного історичного музею УРСР у Києві.

Офіційно після Другої світової війни Державний історичний музей¹³ відкрив двері для відвідувачів у 1948 р. — до річниці «Жовтневої революції»¹⁴. Втім, як свідчили у вересні 1948 р. завідувачі відділів «Докласове суспільство» та «Київська Русь» Іван Шовкопляс і Надія Лінка, «при помощи и с участием Института Археологии АН УССР сотрудники музея восстановили археологические отделы к началу 1947 г.». І згодом «руководство музея вынуждено было неофициально разрешать посещение этих отделов для организации групп учащихся и студентов, которые неизменно выносили благодарности, большое количество которых записано в “книгу предложений”. Таким путем через археологические отделы прошло уже несколько тысяч человек». Тоді, після війни, археологічні артефакти становили більшість матеріалів, а експозиція займала лише 4 зали¹⁵. З кожним роком експозиція розширювалася, а в жовтні 1952 р. відкрито для огляду всі поверхи музею¹⁶.

На раніше за офіційне відкриття музею вказує і його книга відгуків. У збереженому до сьогоднішнього часу першому записі зафіксовано за 29 березня 1948 р., а останній за згаданий рік — 31 грудня¹⁷ (хоча за офіційним звітом музей був відкритим для відвідувачів лише 60 днів у цьому році¹⁸). За час, що мене цікавить (пізній сталінізм), збереглися нотатки екскурсантів тільки до 25 вересня 1951 р.¹⁹ Наступна відома книга відгуків розпочинається 1956 роком. За весь проаналізований час екскурсанти залишили враження від огляду експозиції. Лише один запис стосується не експозиції, а фондів музею. 17 липня 1951 р. співробітники Київського будинку моделей знайомилися «с богатыми

материалами фондов музея, по украинскому народному костюму и вышивке» та запевнили у відгуку, що це допоможе їм у подальшій роботі²⁰. Відвідувачі музею залишали у книзі різні за обсягом нотатки: від кількох слів до кількох сторінок тексту. Наприклад, 11 березня 1951 р. запис одного аноніма, окрім дати, містив усього два слова: «Музей очень»²¹. Щоправда, вкрай лаконічні та завеликі відгуки трапляються нечасто. Переважно екскурсанти писали кілька речень. Іноді одна група могла залишати більше ніж один запис: від усіх відвідувачів загалом і від окремих членів групи. Як довідуємося з одного розлогого критичного відгуку інженера з Ленінграда, під час його візиту до музею 26 серпня 1950 р. «Книга вражень» лежала на столику, біля якого не було стільця, що створювало незручності для охочих залишити запис²².

У цій розвідці мене цікавить мова, якою відвідувачі музею залишали відгуки. Чому її вживання було «неформальним»? Невідомо про існування будь-яких приписів, які б визначали, якою мовою писати нотатки. Ба більше, відгуки були необов'язковими, до них ніхто не змушував. Чудовим доказом цього є різниця між кількістю груп, які відвідали музей, і залишених у книзі відгуків. Наприклад, у 1948 р. історичний музей звітував, що пускав до себе екскурсантів тільки 60 днів, за які у його стінах відбулося 290 екскурсій²³. Натомість у книзі, що, як зазначено, охоплювала більший часовий проміжок, зазначено тільки 83 нотатки. У 1949 р. експозицію оглядала 1141 організована група²⁴, а відгуків у книзі залишено тільки 277. Від січня до середини листопада 1950 р. співробітники звітували про 946 екскурсійних груп²⁵, а до книги внесено тільки 275 відгуків. Наступного року було 2957 груп²⁶, а відгуків залишено 409. І хоча збереглася книга тільки до кінця вересня 1951 р., немає жодних сумнівів, що за жовтень — грудень кількість реплік екскурсантів не могла збільшитися у понад сім разів. Зауважмо, що частина охочих відвідувала експозицію самостійно, взагалі без екскурсії. Наприклад, 4 грудня 1949 р. п'ятеро киян записали: «Мы обошли все комнаты сами, экскурсовода нигде не встретили»²⁷. Для того щоби скористатися послугами гідів, група мала налічувати не менше ніж 20 осіб,

¹³ Таку назву музей мав у 1946–1950 рр., у 1951–1965 рр. — Київський державний історичний музей. Далі у тексті скорочено іменуватимуть його «історичний музей», «музей».

¹⁴ С. Сорокіна і О. Завальна, «Організація роботи та умови праці співробітників Державного республіканського історичного музею у 1943–1950 рр.», *Науковий вісник Національного музею історії України* 8 (2023): 449.

¹⁵ Н. Михайлова, «Історичний музей у 1948 році очима археологів», *Науковий вісник Національного музею історії України* 2 (2017): 175.

¹⁶ С. Вольська, *З досвіду науково-освітньої роботи Київського державного історичного музею* (Київ, 1962), 6.

¹⁷ Архів Національного музею історії України (далі — Архів НМІУ). Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 1, 11. У записах за 1948 р. один аркуш (арк. 2) втрачено. На виготовлених у друкарні верхній палітурці та форзаці «Книги вражень» вказано стару назву музею у 1944–1945 рр. та вищого органу влади, якому він підпорядковувався — «Державний Республіканський Історичний Музей» та «Народний Комісаріат Освіти У.Р.С.Р.». Але у ті роки музей ще не приймав відвідувачів.

¹⁸ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Спр. 16. Арк. 152 зв.

²⁰ Там само. Арк. 133.

²¹ Там само. Арк. 104.

²² Там само. Арк. 70.

²³ Там само. Спр. 17. Арк. 1.

²⁴ Там само. Спр. 18. Арк. 1.

²⁵ Там само. Спр. 22. Арк. 4.

²⁶ Там само. Спр. 26. Арк. 3.

²⁷ Там само. Спр. 16. Арк. 46.

з другої половини 1950-х рр. — не менше ніж 15 осіб²⁸. У 1948 р. у 290 екскурсіях взяли участь 7550 осіб, а всього музей звітував про 10 779 відвідувачів²⁹. У 1949 р. індивідуальні відвідувачі склали 17 991 особу із 43 616³⁰, у 1950 р. — 17 848 осіб із 43 827³¹, у 1951 р. — 34 945 осіб зі 111 934³² екскурсантів.

Немає підстав вважати, що запис до книги відвідувачів міг бути обов'язковим також для окремих категорій екскурсантів, насамперед організованих груп військових і школярів. Та сама різниця між кількістю таких груп і кількістю нотаток це добре підтверджує. Наприклад, у 1949 р. музей звітував про прийом 154 груп військовослужбовців і 715 груп школярів³³. А в книзі зафіксовано 44 записи від імені перших і 123 — від імені других (див. табл. 5). Це при тому, що нотатки робили не тільки від імені груп, а й індивідуально.

Отже, до запису відгуку не зобов'язували, а такою можливістю користувалася меншість відвідувачів. Якою мовою писати відгук — вирішував відвідувач або керівник групи. Навряд чи на них впливав страх покарання за неправильний вибір. Як зазначалося, приписів щодо мови відгуків не існувало, як і свідчень того, що хтось мав контролювати і контролював записи. Зрідка у книзі трапляються якісь помітки-«галочки» на полях³⁴, але хто і коли їх робив — невідомо. Не те що мова нотаток, навіть їхній зміст нікого не цікавив. Наприклад, відвідувачі могли раз по раз вказувати на якісь проблеми, проте адміністрація ніяк на них не реагувала. Чудове підтвердження того, що книги навіть ніхто особливо не перевіряв, бачимо на одному із аркушів: там спокійнісінько залишилося без уваги (без закреслення) дописане кимось нецензурне слово «хуй»³⁵. Звісно, відвідувачі не знали, чи їхні записи читатимуть і хто це робитиме. Втім, не варто говорити про якийсь тотальний страх тих, хто залишив відгуки. Тим паче, що окремі опосередковані свідчення (як-от про безрезультатний пошук відвідувачами співробітників музею чи записи нецензурних або грубих слів) дають підстави припускати, що біля столика з книгою не було постійного наглядача, присутність якого

«тиснула» б на авторів нотаток. Дехто вказував під критичними зауваженнями свою домашню адресу, хтось, як видається, іронізував. Зрештою, дехто навіть демонстрував хамство (очевидно, не боячись наслідків), як-от група майбутніх міліціонерів-екскурсантів, яка 26 серпня 1951 р. лаконічно записала: «Мы учащиеся школы МВД и имеем вас в виде»³⁶.

Немає підстав твердити, що в музеї відвідувачі потрапляли у тотальне російськомовне середовище, що могло підштовхувати їх до обрання мови нотаток. Невідомо, якою мовою відбувалися екскурсії (припускаю, це могло залежати від побажань екскурсантів). Але текстовий супровід експозиції був українськомовним, про що відвідувачі згадують самі. І музей залишався байдужим до критики та пропозицій дублювати підписи також російською мовою. Таке побажання (робити двомовні етикетки), зокрема, записали 4 грудня 1949 р. екскурсанти з Москви³⁷. 11 червня 1950 р. на необхідності дублювання наголошував доцент К. Елле із м. Артемівськ (вочевидь, Сталінської, а не Ворошиловградської області)³⁸. Ще за рік, 21 травня 1951 р., інший відвідувач першою із трьох пропозицій вказав таку: «Перевести основные события на язык великого русского народа»³⁹. А 26 травня 1951 р. інший візитер підтвердив, що в музеї написи, попри побажання відвідувачів, залишаються українськомовними. Він просив додати до деяких експонатів «надписи на русском языке, чтобы приезжие со всех концов Советского Союза могли прочесть их»⁴⁰. 18 червня 1951 р. викладач Московського інституту інженерів залізничного транспорту ім. Сталіна записав у книзі тільки один відгук: «К большому сожалению очень много экспонатов музея не имеют подписей на русском языке»⁴¹. Регулярність таких зауважень вказує на те, що відвідувачі за самостійного ознайомлення з експозиціями зіштовхувалися з українською мовою. Проте цікаво, що вказівок на цю обставину у відгуках дешиця (власне, я перелічив усі випадки). Отже, або решта відвідувачів, які залишили відгуки, не читали етикеток, або їм вони були зрозумілі.

У двох записаних підряд 10 листопада 1950 р. дитячих відгуках (другий — учнів 91-ї школи, перший — без вказівки закладу), однаковий початок: «Побывав в Историческом Государном

²⁸ Київський державний історичний музей (путівник) (Київ, 1955), 162; Київський державний історичний музей. Короткий довідник (Київ: Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958), 60.

²⁹ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 1.

³⁰ Там само. Спр. 18. Арк. 1.

³¹ Там само. Спр. 22. Арк. 4.

³² Там само. Спр. 26. Арк. 3.

³³ Там само. Спр. 18. Арк. 1.

³⁴ Наприклад: Там само. Спр. 16. Арк. 9.

³⁵ Там само. Арк. 82.

³⁶ Там само. Арк. 137.

³⁷ Там само. Арк. 46.

³⁸ Там само. Арк. 62 зв.

³⁹ Там само. Арк. 120 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 121.

⁴¹ Там само. Арк. 125 зв.

музее [...]»⁴². 5 лютого 1951 р. учасники шахових змагань із Рязані теж «остались очень довольными тем впечатлением, которое произвёл на нас Государственный Исторический музей»⁴³. Схоже, таке іменування установи — наслідок або відповідних написів у ньому (наприклад, дошка на фасаді, зазначення на білетах тощо), або інформації, наданої екскурсоводом українською мовою. Учні 5-го класу 11-ї (вочевидь, київської) середньої чоловічої школи не переклали з української на російську слово «визволительна»: «Нам очень понравилась “визволительная война украинского народа — 1648–1654 гг.”» (8.04.1950)⁴⁴. Мабуть, у музеї школярі теж зустріли українськомовне середовище. Про екскурсовода вони не згадують. Тож могло йтися не про усну розповідь, а про якісь підписи. А учні 6-го класу 6-ї (очевидно, теж київської) школи занотували 30 грудня 1950 р., пригадуючи або прочитану, або почуту від екскурсовода назву експозиції: «Очень нам понравилось “Народне первісне суспільство”»⁴⁵.

Отож, музей не «тиснув» на відвідувачів цілком російськомовним середовищем. А їхньою рукою під час написання відгуків водили не приписи, а насамперед власний вибір та уявлення, що важливо для нашого дослідження.

За весь час у книзі столичного історичного музею залишено 1044 записи. З них лише 88 українською мовою (менше ніж 8,5 %). Причому в окремі роки відсоток був суттєво меншим. Наприклад, із 277 відгуків у 1950 р. тільки 13 (4,7 %) були українськомовними (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість відгуків⁴⁶

	1948	1949	1950	1951	Усього
Українською мовою	7	25	13	43	88
Усіх відгуків	83	277	275	409	1044

За дрібним винятком (8 записів) решту рефлексій у книзі зафіксовано російською мовою. Ці майже непомітні у загальній кількості нотатки не по-українськи чи по-російськи становили: у 1949 р. — три репліки румунською, у 1951 р. — по одній латиською, литовською та білоруською мовами⁴⁷ (до речі, всі три — у серпні; саме в цьому році за книгою відгуків фіксується активізація цілеспрямованих літніх відвідувань музеїв, зокрема вчительськими групами,

як з різних українських регіонів, так і з інших союзних республік). Зрештою, у 1950 р. зафіксовано один відгук польською, а другий — англійською мовами. Обидва належать студентам Київського університету і написані з помилками⁴⁸, які чітко видають не носіїв відповідних мов, а охочих до хизування відвідувачів.

Наведена скромна статистика українськомовних записів насправді охоплює меншу кількість екскурсійних груп. Наприклад, у 1950 р. члени красзнавчого гуртка київської школи № 6 залишили у книзі відгук. Його занотувала Даниленко, а під відгуком стоїть 14 підписів⁴⁹. Нижче ця Даниленко і ще одна її однокласниця зробили дві персональні нотатки⁵⁰. Тож фактично одна група відвідувачів залишила три записи. Аналогічно, у 1951 р. до музею завітали учні 5–6 класів школи № 56. Від імені всієї групи учениця 6-го класу Е. Кесельман записала відгук. Усього під ним вказано сім підписів, причому один — російською мовою: «Ученица 6^е класса Шубина». Затим три шестикласниці з цієї групи — Цинцеус, Кесельман та Калістратенко — кожна від себе зробили три відгуки українською мовою⁵¹.

Найбільше нотаток українською мовою залишили кияни (майже 31 %). А загалом географія тих, хто писав відгуки по-українськи, демонструє виразне домінування екскурсантів із Західної, Північної та Центральної України. Власне, окрім цих регіонів лише один відгук належав представникам Запорізької області⁵². За дрібнішого поділу на першому місці за відвідувачами, які продемонстрували свою українськомовність, стояв Київ і тогочасна Київська область (37 записів, або 42 %), а далі йшли мешканці західноукраїнських областей (24 записи, або 27 %). Якщо ж узяти до уваги, що місце походження авторів 16 записів не вказано, то ці відсотки у групі відомих за місцем прибуття відвідувачів будуть вищими: понад 51 % і понад 33 % відповідно (див. табл. 2).

Окрім екскурсантів зі столиці та обласних центрів Дрогобича, Житомира, Львова та Ужгорода, з українських міст у книзі зафіксовано ще відгуки відвідувачів від спільної групи вихованців педучилищ Станіслава та Рогатина, мешканців Кривого Рогу, Миргорода, Канева, Проскуро-

⁴⁸ Там само. Арк. 52.⁴⁹ Там само. Арк. 75 зв.⁵⁰ Там само. Арк. 76.⁵¹ Там само. Арк. 108 зв.⁵² Тобто лише четверта частина тих із Запоріжжя, хто залишив відгуки (див. табл. 4). Цікаво, що до 1945 р. чимало урожденців цієї області не знали російської (див: Лаврут, *Радянська школа*, 65).⁴² Там само. Арк. 84 зв.⁴³ Там само. Арк. 98.⁴⁴ Там само. Арк. 59.⁴⁵ Там само. Арк. 90 зв.⁴⁶ Укладено за: Там само. Арк. 1–152 зв.⁴⁷ Там само. Арк. 140 зв., 141 зв., 143.

ва, Коломиї та групи студентів «вузів Західної України» (отже, теж із міст). Із тих 72 нотаток, автори яких указали своє походження, 41 належала містянам (чи тим, хто на той час навчався у містах), а решта — жителям сіл і селищ міського типу. Тож ця не вельми представницька статистика не дає підстав твердити, що селяни-відвідувачі віддавали перевагу українській мові більше за містян — екскурсанти з різних сіл залишали також відгуки по-російськи.

Таблиця 2

Походження авторів українськомовних відгуків⁵³

Вінницька обл.	1
Волинська обл.	1
Галичина	1
Дніпропетровська обл.	1
Дрогобич	1
Дрогобицька обл.	1
Житомир	1
Житомирська обл.	3
Запорізька обл.	1
Західна Україна	1
Кам'янець-Подільська обл.	1
Київ	27
Київська обл.	10
Львів	4
Львівська обл.	2
Полтавська обл.	1
Ровенська обл.	1
Станіслав і Станіславська обл.	5
Тернопільська обл.	3
Ужгород	1
Чернівецька обл.	2
Чернігівська обл.	3
не вказано	16
Усього	88

Українською мовою залишили відгуки переважно діти — 48 із 88. Якщо до них додати ще записи від студентських груп, то вийде 61 нотатка (69 %) від молоді. Майже всі решта відгуків належать інтелігенції: домінували вчителі, також були науковці та музейний працівник (13 нотаток, майже 15 %) (див. табл. 3). Цікаво, що серед чітко ідентифікованих дорослих бачимо комсомольського секретаря, який у 1950 р. зауважив потребу відобразити в експозиції народну боротьбу на Західній Україні⁵⁴. Два записи належали військовим. Один із них підписано лейтенантом («Вихожу з залів Історичного музею повний гордості за нашу велику Батьківщину. 24.7.50 г. Лей-т А. Кикоть»⁵⁵). Автор другого висловлював радість від візиту до Києва і зазначив адресу по-

льової пошти⁵⁶ (імовірно, адреса вказує на службу на Тихоокеанському флоті — зайве нагадування, що при аналізі записів від військовослужбовців локалізація різних частин є достатньо відносною для міркування про їхній склад). Ще один лаконічний відгук, написаний дорослою рукою і засвідчений нерозбірливим підписом, звучав достатньо опозиційно: «Бідний, бідний — дуже бідний музей. Це не музей України. 17.IV.1949 р.»⁵⁷.

Таблиця 3

Професія / заняття авторів українськомовних відгуків⁵⁸

Учні шкіл, дитячих будинків	46
учителі	9
студенти університетів, училищ	15
діти	2
аспірант АН УРСР	1
академік, наукові співробітники АН	2
директор Житомирського облмузею	1
комсомольський функціонер	1
військовослужбовці	2
інші дорослі	6
не вказано	3
Усього	88

Усі ці розрахунки, як на мене, достатньо умовні: і через малу кількість українськомовних записів (за тими чи тими відсотками інколи стоять всього кілька відвідувачів), і через те, що згадана статистика мало інформативна без урахування аналізу всіх відвідувачів, які зробили відгуки. А також тому, що не простежуються закономірності — мовляв, представники одного закладу чи гості музею з одного регіону послідовно записують враження саме українською. Наприклад, дві групи студентів Київського медичного інституту у 1951 р. залишили відгук українською мовою. Але інші студенти цього самого закладу зробили нотатку по-російськи⁵⁹. Так само чинили відвідувачі із сіл та міст Західної України. Наприклад, керівник групи «екскурсантов Дрогобицької області в количестве 30 человек» Грищенко залишив цілком грамотний російськомовний запис у книзі⁶⁰. Характеристика авторів усіх нотаток у книзі важлива ще й тому, що без неї годі оцінювати кількість українськомовних записів, — а ну ж більшість тих, хто щось прокоментував, узагалі походили з-поза УРСР.

Аналіз книги відгуків дає змогу констатувати, що щонайменше 824 записи із загальом 1044

⁵³ Укладено за: Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 1–152 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 52.

⁵⁵ Там само. Арк. 67 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 48.

⁵⁷ Там само. Арк. 20 зв.

⁵⁸ Укладено за: Там само. Арк. 1–152 зв.

⁵⁹ Пор.: Там само. Арк. 110, 111, 113 зв., 114 зв., 116 зв.

⁶⁰ Там само. Арк. 5 зв.

Таблиця 4

Походження авторів відгуків⁶¹

		1948	1949	1950	1951	Усього	
Українська РСР	Київ	48	166	184	220	618 (59,2 %)	
	Вінницька обл.	—	—	1	6	7	206 (19,7 %)
	Волинська обл.	—	—	—	1	1	
	Ворошиловградська обл.	—	—	—	2	2	
	Галичина	—	—	—	1	1	
	Дніпропетровська обл.	1	—	2	5	8	
	Донбас	—	—	1	1	2	
	Дрогобицька обл.	1	1	—	2	4	
	Житомирська обл.	3	2	1	4	10	
	Закарпатська обл.	—	2	—	1	3	
	Запорізька обл.	—	—	1	3	4	
	Західна Україна	—	1	—	—	1	
	Ізмаїльська обл.	—	—	—	1	1	
	Кам'янець-Подільська обл.	1	—	1	1	3	
	Київська обл.	2	10	3	15	30	
	Кіровоградська	2	—	—	3	5	
	Львівська обл.	—	—	3	5	8	
	Миколаївська обл.	2	1	2	—	5	
	Одеська обл.	—	2	—	2	4	
	Полтавська обл.	—	—	—	3	3	
	Ровенська обл.	—	—	1	2	3	
	Сталінська обл.	2	3	2	3	10	
	Станіславська обл.	2	2	—	2	6	
	Сумська обл.	1	—	2	4	7	
	Тернопільська обл.	1	—	1	1	3	
	Харківська обл.	3	4	2	2	11	
	Херсонська обл.	—	—	1	1	2	
	Чернівецька обл.	—	—	1	2	3	
	Чернігівська обл.	3	1	—	7	11	
	об'єднані групи з різних областей	—	2	2	—	4	
	не вказані населені пункти (УРСР)	2	5	12	25	44	
Інші РСР	Білоруська РСР	—	2	2	3	7	47 (4,5 %)
	Грузинська РСР	—	—	—	1	1	
	Латвійська РСР	—	—	—	2	2	
	Литовська РСР	—	—	1	1	2	
	Молдавська РСР	—	—	1	1	2	
	Російська РФСР	3	8	3	15	29	
	Узбецька РСР	—	—	—	1	1	
	змішані групи з УРСР та з-поза УРСР	—	—	—	2	2	
змішані групи з-поза УРСР	—	1	—	—	1		
Не вказано / не з'ясовано		4	40	25	32	101 (9,7 %)	
Військові частини різної локації		2	21	20	26	69 (6,6 %)	
З-поза СРСР	Румунія	—	3	—	—	3 (0,3 %)	
Разом		83	277	275	409	1044 (100 %)	

належали тим, хто зазначив походження з УРСР (майже 79 % відвідувачів з усіх тогочасних областей) (див. табл. 4). Насправді цей відсоток вищий. Адже серед солдатів різних військових частин могли бути українці. Втім, групу військовослужбовців-українців складно кількісно оцінити. Навіть локалізовані в УРСР підрозділи мали строкатий етнічний контингент. Наприклад, військовослужбовці частини 75110 кілька разів у різні роки відвідували музей, тобто цей підрозділ локалізувався у Києві чи неподалік.

4 березня 1951 р. відвідувачі своїм відгуком засвідчили, що серед тих, хто служить, є узбеки: «посещение музея произвело хорошее впечатление солдаты представители Узбекской ССР узнали о героической борьбе братского украинского народа за свое освобождение и за соединение с Великим русским народом»⁶².

Якщо зупинитися на згаданій принаймні мінімальній кількості відгуків від жителів УРСР

⁶¹ Укладено за: Там само. Арк. 1–152 зв.

⁶² Там само. Арк. 102 зв.

(824 нотатки), то частка українськомовних нотаток буде дещо вищою — приблизно 10,7 % (якщо ж припустити, що одна нотатка належить військовослужбовцю, який служив поза Україною, то 10,6 %). Слід зауважити, що вживання української мови у колективних відгуках могло ставати наслідком вибору не всієї групи відвідувачів, а того, хто робив запис, чи частини осіб. Наприклад, 26 вересня 1950 р. під українськомовною нотаткою членів краєзнавчого гуртка київської школи № 6 частина прізвищ власноруч написано українською, інші (як-от «Новак») не мінялися при зміні мовного регістру. Проте один учень написав своє прізвище по-російськи: «Зайковський» замість «Зайковський»⁶³. А одна із учениць-екскурсанток на прізвище Асонова відразу після цього групового відгуку (його написала школярка Даниленко, вочевидь, її однокласниця), залишила свій власний — російською мовою. Натомість дві інші екскурсантки з того ж краєзнавчого гуртка, які теж вирішили залишити персональні записи, — та сама Даниленко і ще Білявська — писали їх таки українською⁶⁴. Тож представники однієї екскурсійної групи однокласників воліли вживати різні мови, а мову їхньої спільної репліки обиралася, найшвидше, тим, хто її писав.

Серед залишених відвідувачами відгуків достатньо впевнено близько 65 % можна атрибутувати дітям і молоді. Це та категорія екскурсантів, які навчалися в школах та різних закладах професійної і вищої освіти. Очевидно, серед військовослужбовців, яких приводили до музею (12,3 %), також домінувала молодь (див. табл. 5). Переважання записів від учнівських груп (а якщо ширше — від дітей і молоді) корелюється зі статистикою, що її вказував у річних звітах історичний музей. Наприклад, із 10 779 осіб, які відвідали його у 1948 р., 3101 (28,8 %) становили школярі⁶⁵. Деталізованіша звітна статистика за 1949 р. показує, що із 43 616 екскурсантів на учнів припадало 37,4 %, на військові частини — 10,3 %, на студентів — 7,9 %, а на робітників і службовців — 3 % групових відвідувачів. У 1951 р. зі 111 934 відвідувачів 41,4 % припадало на школярів, 23,8 % — на військовослужбовців, 18,3 % — на студентів, 8,8 % — на службовців (у моїй таблиці — це інтелігенція і чиновники), 7,8 % — на робітників, 0,8 % — на колгоспників. Решту відвідувачів у звіті об'єднано окресленням «протчих»⁶⁶. На музеї, особливо

на раніше окупованих територіях, було покладено важливі функції ідеологічного виховання населення, практикували добровільно-примусові візити до музеїв, а їхні співробітники працювали агітаторами та лекторами⁶⁷. Відвідування музеїв школярами вважали одним із засобів засвоєння матеріалу при вивченні історії⁶⁸. Проте не варто вважати, що всі відвідувачі, зокрема діти, приходили до Державного історичного музею примусово. Ми бачимо приклади цілеспрямованого візиту на одну експозицію чи період, або й ще прицільніше — на один експонат. Наприклад, автори одного відгуку (архітектор і лікар) зізнавалися, що під впливом газетних публікацій прийшли подивитися на макет майбутнього Хрещатика, виставлений у музеї⁶⁹. Леонід Левін, чотирикласник 25-ї середньої школи, неодноразово відвідував музей. У записі за 31 березня 1949 р. він згадав, що вже вп'яте завітав сюди (музей, пригадаймо, тільки рік приймав відвідувачів). Разом з ним інколи приходив також школяр Володимир Єленський⁷⁰.

Дослідження авторів усіх нотаток прояснює, чому серед авторів українськомовних текстів домінували мешканці Києва та Київщини, діти і молодь — саме ці категорії загалом переважали серед відвідувачів музею. У більшості випадків маємо справу із відгуками тих, чий світогляд тільки формувався. Зрозуміло, що навіть власноручні нотатки діти чи військовослужбовці могли залишати під впливом осіб, які їх супроводжували (вчителі, піонервожаті, командири). Добре це демонструє запис від імені старости учениць 3-го класу Соломашенко та голови ради загону Остроушенко 13-ї середньої школи ім. Ушинського. Всю нотатку виконано дорослим почерком російською мовою. І лише прізвища підписанти вказали, очевидно, власноруч⁷¹. Так само за характером почерку зрозуміло, що російськомовну репліку від імені чотирикласників 25-ї чоловічої середньої школи точно робили не вони, а хтось із дорослих⁷². Утім, натрапляємо і на цілі нотатки, виконані дитячими руками російською мовою. У таких випадках стилістика та граматичні помилки навряд чи свідчать на користь того, що старші пильно заглядали авторам відгуків через плече. Помилки в написаних дитячою рукою текстах ніхто не виправляв.

⁶⁷ А. Якубець, «Система управління музейною справою в УРСР (1945–1953 рр.)», *Науковий вісник Національного музею історії України* 2 (1) (2017): 160–163.

⁶⁸ Грищенко, *Нариси*, 210.

⁶⁹ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 43 зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 10 зв., 14 зв., 19–20.

⁷¹ Там само. Арк. 6.

⁷² Там само. Арк. 10.

⁶³ Там само. Арк. 75 зв.

⁶⁴ Там само. Арк. 76.

⁶⁵ Там само. Спр. 17, арк. 1.

⁶⁶ Там само. Спр. 26, арк. 3.

Таблиця 5
Професія / заняття авторів відгуків⁷³

	1948	1949	1950	1951	Усього
Учні шкіл і дитбудинків (зокрема у супроводі вчителів і піонервожатих)	45	123	113	169	450 (43,5 %)
Студенти університетів, технікумів і училищ, профшкіл, республіканських курсів	15	51	50	75	191 (18,5 %)
Змішані дитячі та молодіжні групи			1	4	5 (0,5 %)
Комсомольці		—	1	3	4 (0,4 %)
Піонервожаті			1		1 (0,1 %)
Військовослужбовці, курсанти, щойно демобілізовані	7	44	41	35	127 (12,3 %)
Дружини офіцерів		—	1		1 (0,1 %)
Депутати різних рівнів, комсомольські та партійні працівники, пропагандисти, агітатори, курсанти Вищої партійної школи		4	2	5	11 (1 %)
Інтелігенція, вожаті, працівники профкомів, службовці держорганів	4	15	10	20	49 (4,7 %)
Робітники, учні шкіл робочої молоді		5	5	11	21 (2 %)
Спортсмени ⁷⁴			2	1	3 (0,3 %)
Співробітники і курсанти МДБ та МВС, пожежники		4	6	7	17 (1,6 %)
Голови колгоспів, слухачі школи керівних кадрів колгоспів	1		2	1	4 (0,4 %)
Працівники сфери обслуговування	—	—	—	4	4 (0,4 %)
Змішані за віковим та професійним складом групи, сім'ї	3	7	4	3	17 (1,6 %)
Пенсіонери, інваліди, ветерани		3	1	2	6 (0,6 %)
Не вказані (дорослі — ідентифікація часто за почерком)	7	16	25	47	95 (9,2 %)
Не вказані (діти)	1	1	7	12	21 (2 %)
Не з'ясовано		1	3	1	5 (0,5 %)
Іноземці з-поза СРСР		3			3 (0,3 %)
Разом	83			410	100 %

Російською мовою залишали нотатки у книзі навіть ті відвідувачі, від яких насамперед, здавалося б, очікувалося вживання української. Саме по-російськи зробили запис 28 жовтня 1949 р. «ученики 27 украинской школы»⁷⁵ (навіть чи це вказівка на невеличке с. Українка на Київщині, де школа не могла мати № 27; ідеться, очевидно, про столичний заклад). Навіть учасники капели бандуристів Будинку культури заводу ім. Дзер-

жинського м. Дніпродзержинська, які у січні 1951 р. приїхали до Києва на Республіканський огляд художньої самодіяльності і які мусили виконувати український репертуар⁷⁶, зробили відгук російською мовою, хоча й без належної пунктуації⁷⁷. Організований гурток бандуристів у Дніпродзержинську при згаданому Будинку культури функціонував з 1927 р., тоді ним опікувався уродженець Верходніпровська Сергій Лобко (також виготовляв бандури), а згодом (від 1936 р.) керував його син Михайло. У 1954 році дніпродзержинські музиканти стали Заслуженою самодіяльною капелою бандуристів, а Михайло отримав звання залуженого артиста УРСР. Цей колектив відносять до однієї з найкращих самодіяльних кобзарських капел у СРСР, про нього згадано у розвідках з історії українського кобзарства, з нього вийшла низка професійних артистів. А Михайло Лобко у повоєнний час також викладав у музичній школі, був автором обробок і власних музичних творів, зокрема на слова батька «Бандуро дзвінка моя». Він також написав низку праць, що стосуються кобзарства⁷⁸. Вже наступного після відвідування історичного музею року у Києві у видавництві «Мистецтво» вийшла друком його невеличка книжка (32 с.) українською мовою про капелу бандуристів Дніпродзержинського заводу. Згідно з вихідними даними, вміщеними на останній сторінці книжки, її «звано на виробництво 26/III 1951 р.»⁷⁹. Попри це, представники капели (здається, серед них був і Лобко — підписи під нотаткою достатньо незрозумілі) проігнорували українську мову.

Виразне домінування російськомовних відгуків можна було б пояснити тим, що їх залишили ті громадяни УРСР, для яких російська мова була рідною. Адже частина екскурсантів мали неукраїнські прізвища (тобто ті, які постали не за правилами творення українських прізвищ). Наприклад, «Новикова», «Титова», «Чебатарева», «Злобин», «Соскина»⁸⁰ та ін. Нерідко натрапляємо на прізвища киян, які можна кваліфіку-

⁷⁶ У репертуарі капели виразно домінували українськомовні твори. І хоча її керівник зазначав у книжечці про колектив, що вони виконують і російські народні пісні, проте не згадав жодної з них, і риторично зізнався, що «ми ще не позбулися недоліків в справі добору репертуару, у нас ще мало творів братніх народів тощо» (М. Лобко, *Капела бандуристів Дніпродзержинського заводу імені Ф. Е. Дзержинського* (Київ: Мистецтво, 1952), 26–27).

⁷⁷ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 96 зв.

⁷⁸ Б. Жеплинський, *Коротка історія кобзарства в Україні* (Львів: Видавництво «Край», 2000), 48, 137; Б. Жеплинський і Д. Ковальчук, *Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник* (Львів: Галицька видавнича спілка, 2011), 145–146.

⁷⁹ Лобко, *Капела бандуристів*.

⁸⁰ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 36 зв., 42.

⁷³ Укладено за: Там само. Арк. 1–152 зв.

⁷⁴ Це умовна категорія молоді, що брала участь у спортивних змаганнях; сюди відношу тих, про кого не вказано детальнішої інформації.

⁷⁵ Там само. Арк. 42. Зате 13 учнів 4-го класу київської спецшколи-інтернату з англійською мовою викладання залишили відгук українською (Там само. Арк. 11).

вати як єврейські («Фингерман», «Фельдман», «Берембейн», «Айзенберг», «Сигалов», «Лемперт» тощо)⁸¹. Проте аналіз записів спростовує таке припущення. Не тільки географія та походження (наприклад, із сільської місцевості), а й характер нотаток дає підстави впевнено стверджувати, що не для всіх авторів російськомовних відгуків російська мова була рідною. Наведу низку прикладів. Запис російською співробітників МДБ УРСР, які відвідали музей «групою в количестве 14 человек», і де їм сподобалося («нам понравилось историческом музее в котором собрано древния века») рясніє найрізноманітнішими помилками. Наприкінці нотатки вказано, що екскурсанти «очинь довольни, историческим музеем г. Киева и выносим свою благодарность, от всего коллектива». Їм сподобалися екскурсоводи, «которые кратко и ясно разъясняют историю древних веком, и историю борьбы нашего народа»⁸². У цьому безграмотному відгуку перекручені українські слова, вживання «и» замість «ь» вказує, що російська мова не була рідною для автора, який від імені групи його писав.

Наступний у книзі відгук від імені другої групи співробітників МДБ УРСР у складі 19 осіб наштовхує до аналогічного висновку. Щоправда, автор цієї нотатки більшу її частину дослівно скопіював із попередньої. Проте помилки колеги його майже не насторожили. У слові «розясняють» він не вжив апостроф, проте й твердий знак проігнорував. А ті слова, що додав від себе, ще більше стверджують у думці, що російська мова була не його рідною. Наприклад, автор записав: «выносим свою благодарность и приветствуем и поздравляемо экскурсоводов»⁸³ (його колега у попередній нотатці вжив «поздравляем» — із помилковою перестановкою літер, але без українського закінчення).

Вживання апострофа у першому відгуку співробітників МДБ вказує на навчання автора радше у 1920-х рр., коли замість «ъ» використовували «'» чи «''». До речі, саме другий знак 29 жовтня 1950 р. вжили у своєму стилістично неправильному відгуку дружини офіцерів Київського військового училища зв'язку у слові «об''яснения»⁸⁴. А комсомольці Міністерства сільського господарства УРСР, які залишили достатньо грамотний відгук 26 листопада 1950 р., писали це саме слово з одним апострофом — «об'яснение»⁸⁵. Були й такі нотатки, автори яких не вживали ні «ъ», ні його замітника. Наприклад,

у записі від імені військовослужбовців однієї з військових частин зауважено, що їм «понравилась лекция подема промышленности и сельского хозяйства»⁸⁶. Якщо у нотатках старших за віком відвідувачів вживання «'» замість «ъ» знаку легко пояснити часом, коли вони навчалися, то вказівка учнем 27-ї школи на початку 1951 р. апострофа у власному прізвищі замість «ъ» — «М'ячов»⁸⁷ — може свідчити про те, що його рідною мовою була українська.

За окремими нотатками співробітників органів держбезпеки та правопорядку (і не тільки їхніми) складно визначити, чи їхня рідна мова — українська, чи російськомовні стилістичні помилки були лише фактором малоосвіченості справді російськомовних відвідувачів, на які вказує також хибна орфографія і пунктуація, як-от у цьому випадку (1950 р.): «Мы работники УМГБ осмотревши музей остались в хороших впечатлениях»⁸⁸. Загалом записи екскурсантів-міліціонерів і співробітників інших органів безпеки й правопорядку безграмотні. Наприклад, російськомовний відгук від «коллектива» (з однією «л») 12-го відділення міліції на одне речення, зроблений 23 січня 1950 р., кульгає на пунктуацію (брак ком після зворотів) і орфографію («экспонатами» та «экскурсоводу» замість «экспонатами», «экскурсоводу»; «доходчево рассказанный» замість «доходчиво рассказанный»)⁸⁹. 10 квітня 1950 р. автор відгуку із трьох коротких простих речень від «групы» (з одним «п») київського управління міліції тільки підтвердив малограмотність цієї категорії відвідувачів: «Посетили музей группы управления милиции г. Киева. З глубоким пожеланием прослушали лекции экскурсоводов музейя. Понравилось оборудование экспонатов»⁹⁰.

Курсанти «ОВПК-МВД» (вочевидь, «окремої воєнізованої пожежної команди») 18 березня 1951 р. записали у книзі: «Посетили Исторический музейи Украины Музейи наполнен массой ценных и полезных вещей которое дало нам много знать о строительстве г. Киева и также метро, а также всей пройденной путь в Великой Отечественной войне»⁹¹. Я б не здивувався, якби у цій нотатці навіть відобразилися якісь особливості професійного сленгу (зворот «дало нам [...] знать»). Проте й у цьому випадку складно сказати, наскільки неузгодження відмінків, незнання інших правил російського правопису свідчить

⁸¹ Там само. Арк. 36 зв.–37, 41, 42 зв.

⁸² Там само. Арк. 29 зв.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. Арк. 83 зв.

⁸⁵ Там само. Арк. 86 зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 87 зв.

⁸⁷ Там само. Арк. 91.

⁸⁸ Там само. Арк. 81 зв.

⁸⁹ Там само. Арк. 52 зв.

⁹⁰ Там само. Арк. 59 зв.

⁹¹ Там само. Арк. 104.

про рідну мову авторів нотаток зі структур МВС і МДБ. Так само, скажімо, складно інтерпретувати схожі помилки, зроблені іншими категоріями відвідувачів. Наприклад, екскурсанти-військові 15 жовтня 1950 р. зазначили: «Мы военной части выражаем удовлетворительное впечатление по отношению обслуживания и роста исторического музея»⁹². Студент Київського річкового технікуму, за його словами, «узнал очень много интересного», зокрема про «наши достижения в науки и техники» (26 січня 1950 р.)⁹³. Після зробленого 18 березня 1951 р. запису групи київських міліціонерів, які, «прослушав и просмотрев экспонаты исторического музея», дякують за «чуткое внимание» і «ясные изложения», натрапляємо на нотатку якогось Будника. Почерк дещо нагадує дитячий, проте манера написання окремих літер відрізняється від шкільних правил правопису. А кількість різнорідних помилок у єдиному реченні може вказувати і на неграмотність, і на погане знання саме російської мови: «Я был у музея он мене очень понаравился»⁹⁴. Безграмотну стилістику бачимо у записах тих, від кого її очікується найменше. 30 березня 1950 р. до музею завітали разом радянський офіцер і вчителька з Гайсина Єфименко. Відгук від цих двох у книзі залишила вчителька. Проте її короткий текст із кількома виправленнями не можна назвати добрим прикладом дотриманням норм граматики та пунктуації, а часом і сенс сказаного не до кінця зрозумілий:

«Огромное впечатление произвела оборудованная комната: “Дружба народов СССР с народами демократических республик”. Это яркое свидетельство (sic!) дружбы народов выражено, уложена любовь в подарки присланные Румынской, Чехословацкой народной республики, подарки присланы каждой республикой СССР в день XXX летия УССР. Руками крестьян приготовлены костюмы и присланы в подарок — свидетельство любви (sic!) к нашему многонациональному государству к ее (sic!) вождям Ленину и Сталину. Народы СССР уверены, что крестьяне у себя построят такую же счастливую жизнь»⁹⁵.

Манера висловлювання гайсинської вчительки може бути не тільки вказівкою на повоєнну скруту на педагогів, а й на те, що російська мова не її рідна⁹⁶.

Один запис у книзі є наскільки безграмотним, що ця безграмотність має бути навмисною — такий собі стьоб. У середині жовтня 1950 р. відвідувачі музею, які назвалися шестикласниками, записали: «Мы ученики 6 классов, очень понравилась нам энта музея. Очень хорошо и лахвово, хвакт»⁹⁷. Але почерк нотатки, як на мене, не відповідає цій декларації, зокрема дукт окремих літер достатньо відмінний від прописів, яких мали дотримуватися школярі (наприклад, літер «у», «р», «х» тощо). Видається, це хтось із дорослих відвідувачів, почитавши шаблонні школярські відгуки, вирішив саркастично їх обіграти. Або ж учні ходили не до середньої, а вечірньої робітничої школи. У будь-якому випадку, вживання «хв» замість «ф» видає їхній українськомовний «бекграунд».

Натрапляємо й на інші приклади жартівливих нотаток. Зокрема такий продемонстрував власним підписом один із чотирьох солдатів, які 1 квітня 1951 р. відвідали музей. Цей воїн ув автографі написав «Арбуз», а поруч із підписом у дужках зазначив: «Тиква» (через «и»). Імовірно, його колега вирішив підіграти. У нього не такий розбірливий автограф, проте у ньому складно побачити другу частину прізвища, вказаного поруч у дужках, — «Семиволос-Пушкин»⁹⁸ (тож «Пушкін» тут відігравав ту саму роль, що й «Тиква» в підписі іншого солдата). 7 липня 1951 р. у книгу записали відгук від буцімто студентів Інституту фізкультури. У нотатці, яку починала дата «7/VII–1951 г. д. н. э.», вказано, що їм у відділі середньовіччя сподобалися експонати. Далі автор почав ретельно їх перелічувати, згадуючи «горшки», «пуговицы», «гребешки» та інші артефакти невеличкого розміру. Затим 2/3 цієї нотатки закреслили. Здається, такий жарт хотіли втрутити студенти філософського факультету Київського державного університету, адже почерк, яким від їхнього імені зроблено наступний запис, дуже нагадує нотатку

⁹² Там само. Арк. 81.

⁹³ Там само. Арк. 52 зв.

⁹⁴ Там само. Арк. 106 зв.

⁹⁵ Там само. Арк. 58 зв.

⁹⁶ Киянин Дмитро Малаков, який навчався у російськомовній школі, згадував, що серед його педагогів наприкінці 1940-х рр. одна вчителька теж не могла правильно висловитися російською, а говорила суржилом (Д. Малаков, *Повосення. Спогади киянина* (Київ: Сидоренко В. Б., 2013), 171).

⁹⁷ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 81. Зазначу, що у той час і російську, й українську мови починали вивчати у молодших класах. Щоправда, навчальні плани різних років по-різному визначали старт їх опанування. Як згадує учень київської російської чоловічої школи № 24 Дмитро Малаков, він обидві мови почав вивчати у другому класі — в 1946/1947 навчальному році (Малаков, *Повосення*, 81). З 1943 року російську мову вивчали з третього класу; у 1946/1947 н. р. — українську з першого, а російську — з другого класу. У 1952/1953 н. р. російську вивчали з першого, а українську — з другого року, а в 1954/55 н. р. — знову навпаки. На середину 1950-х рр. передбачалося, що після закінчення початкових класів учні мають володіти російською мовою, тож кількість годин на її опанування приблизно дорівнювала тим, які було відведено для української мови (хоча відразу після завершення війни саме на українську мову та літературу відводили найбільше годин у навчальній програмі) (Лаврут, *Радянська школа*, 112–115, 479–480).

⁹⁸ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 112.

нібито студентів-фізкультурників. У відгуку філософів не йшлося ні про які «горщики» та інші середньовічні предмети. Вони писали про хвилювання, що у них викликав перегляд відділу про «Велику Вітчизняну війну», про почуття «горячей любви к Родине и ненависть к поджигателям войны» і ратували за «мир во всём мире»⁹⁹.

Зауважу, що вкрай неоковирні стилістичні конструкції відгуків могли стати наслідком того, що їхні автори не знали ні української, ні російської, а представляли інші союзні республіки. Наприклад, ось цей анонімний відгук за 6 травня 1951 р., як видається, можна пояснити саме згаданим чинником: «Мы самым наилучшей за музей наша очень взволновало прошло нашего народа это вовремя были на войне»¹⁰⁰.

Окрім малограмотних нотаток авторів, за якими непросто атрибутувати рідну мову тих, хто їх зробив, у книзі відгуків натрапляємо на російськомовні записи, які не залишають сумнівів у тому, що рідною мовою авторів була українська, але вони намагалися писати іншою. У 1949 році правоохоронці залишили таку нотатку: «милиционери отдельного ведомствинного дивизиона посетили Исторический музей У. С. Р. в Киеве остались очинь довольни и виносимо благодарность экскурсоводке тов. Шовкопляс за очень хорошее унимательное приподавание»¹⁰¹. Судячи із почерку підписантів, цей мовний «шедевр» залишив міліціонер на прізвище Гребенюк, якому російська мова явно не давалася. Його відгук перевершила своєю нотаткою 11 лютого 1951 р. «курсантка опс» (вочевидь, загону протипожежної служби), яка зазначила: «Осмотрела я ваш Исторический музей и очи доволна, особино понравилися картины советских гиройив котории никогда не забуду. и понравилися картины Советских художников»¹⁰². Останнє речення дослівно дублює правильно написану фразу із попереднього відгуку київських студентів¹⁰³, проте грамотно його скопіювати курсантка не змогла.

Дитячі записи, особливо учнів молодших класів, складніше аналізувати на предмет рідної мови тих, хто їх зробив, адже неграмотність найчастіше є віковим фактором. Але й вони дають досліднику певні підказки.

У вересні 1949 р. музей відвідали учні четвертих класів Боярської залізничної школи № 18. Вони залишили відгук російською мовою: п'ять речень, написаних двома почерками із кількома дрібними помилками, які прямо не вказують на

українськомовний бекграунд («учиники» тощо). Під цим відгуком вказано три дитячі підписи: «Скиба, Горбач, Хропачевська»¹⁰⁴. Написання останнього прізвища не залишає сумніву, якою була рідна мова дівчинки.

Російськомовний відгук учнів із Чернівців, які 26 червня 1950 р. відвідали музей (сім підписів), теж видає їхній українськомовний характер і стилістикою, і в підписах. Вони неоковирно написали: «благодарим всем работникам музея», а один учень чи учениця у прізвищі та ініціалі двічі вжив літеру «І»¹⁰⁵. Старші учениці київської 138-ї жіночої школи 7 жовтня 1950 р. писали: «Мы очень благодарим экскурсоводу»¹⁰⁶. На початку листопада 1950 р. учень Гирич написав так: «Мене понравилось старинное оружие»¹⁰⁷. І якщо пропуск другого «н» у слові «старинное» можна розцінювати як недостатнє незасвоєння правил мови, то «Мене» замість «Мне» радше сигналізує про те, що російська не була рідною для хлопця. А вихованець ремісничого училища № 3 Шило своїм відгуком того самого року, підписаним ще одним його однокласником, цілком видав свою рідну мову: «Мы ученики ремесленного училища № 3 обсмотрели исторический музей. В музее нам понравилось битье первисных людей. Ещё нам понравилось оружие Богдана Хмельницкого. Мы благодарим своей Родине и Т. Сталину за то что он турбуется за нас и мы можем узнать много старовинного»¹⁰⁸. У написаному 28 червня 1951 р. від імені дев'яти вихованців дитбудинку із м. Марганець російськомовному тексті не лише не узгоджено відмінки та роди, а й зазначено, що діти приїхали «в столицу УРСР», а не «УССР», як мало би бути по-російськи¹⁰⁹.

Занотований 16 липня 1951 р. дитячим почерком текст із чотирма підписами під ним теж стилістично та лексично вказує на авторів з рідною українською мовою: «[...] посетивши истрический музей ознакомившись с прошлым мистетством нашего г. Киева [...]»¹¹⁰. Екскурсантка Маркіна (вочевидь, школярка, судячи з почерку та декларації про подальше вивчення історії) із Кіровоградської області зауважила 19 серпня 1951 р., що їй «очень понравились подарки украинскому народу от братних народов Советского союза»¹¹¹.

Цікавий для аналізу запис російською мовою залишили учні 6-го класу 63-ї чоловічої серед-

⁹⁹ Там само. Арк. 129.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 119.

¹⁰¹ Там само. Арк. 30.

¹⁰² Там само. Арк. 98 зв.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 37.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 64.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 79.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 84.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 81 зв.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 126 зв.

¹¹⁰ Там само. Арк. 132.

¹¹¹ Там само. Арк. 145.

ньої школи 19 лютого 1950 р. У ньому зазначено, що хлопці прослухали тему «Украина в Отечественной войне». Той, хто робив нотатку, спочатку написав «Украї» (з українською «ї»), а затим виправив «ї» на «и»¹¹². Зробити це, зрозуміло, легко — дописати ще одну коротку похилу лінію з нижнім заокругленням. Проте над виправленою буквою залишилися дві крапки від української «ї». А от в наступному записі, зробленому від імені учнів 5-го класу 130-ї чоловічої школи, які згадали, що прослухали те саме, тему записано без виправлення: «Україна в Отечественной войне»¹¹³. Схожого типу підказки на рідну мову бачимо у написанні прізвищ. Наприклад, під зробленим учителем 92-ї середньої школи від імені учнів 7-х класів російськомовному відгуку є й підпис школяра «Базалий» із крапкою над першою рисою літери «и». Отож, як виглядає, він спочатку написав українську літеру, а затим дописав її так, щоб було російське «и»¹¹⁴. А от вчителька, яка прийшла 22 квітня 1950 р. до музею з учнями 5-го класу школи № 35 і залишила російськомовну подяку у книзі, у прізвищі українську «і» не виправляла: «Засік»¹¹⁵. Учениця 20-ї середньої школи «пришла первый раз в исторический музей посмотреть его искусство», і їй «особенно [...] понравился 5 этаж в котором» дівчина «всё своё внимание сосредоточила на великий портрет И. В. Сталина». У відгуку слово «исторический» учениця почала писати з української «і», про що свідчить крапка над першою похилою лінією букви «и»¹¹⁶. Схоже бачимо у підписі учениці 5-го класу 101-ї школи під відгуком від 10 грудня 1950 р.: першу частину прізвища «Андрияновая» вона спочатку писала як «Андрі»¹¹⁷. Трьохкласниця середньої школи № 13 ім. Ушинського під російськомовною реплікою, підписаною прізвищами шести дівчат, навіть не зауважила, що українську «і» слід виправити. Тож її підпис залишився як «Вороніна Л.» (1951 р.)¹¹⁸.

Маємо також низку складніших для інтерпретації прикладів, у яких автори вживають у слові всього-на-всього одну чи кілька літер, які невластиві для російської мови. Наприклад, у відгуку 1950 р. учні 7-х класів 147-ї чоловічої школи вказали серед відділів, які їм найбільше сподобалися, і «Козачество»¹¹⁹ (не «Казачество»). Учень третього київського ремісничого

училища Микола Шило у березні 1951 р. занотував у книзі про свою «глубокую благодарность работникам музею» (а не «музею») ¹²⁰. Можливо, причиною таких помилок також була українськомовність школярів.

Та не лише учні виказували російськими відгуками свою рідну мову. Це стосується й нотаток старших відвідувачів, які не представляли правоохоронні органи. Наприклад, 30 березня 1950 р. керівник історичного гуртка Київської фельдшерсько-акушерської школи від його імені записав: «Осмотревши несколько залов музея мы остались довольны, богатейшими экспонатами музея». Така стилістична конструкція — «осмотревши» замість «осмотрев» — може, як одне із припущень, інформувати про носія української мови¹²¹. Студент Київського державного університету Москаленко записав 10 вересня 1950 р. наприкінці свого відгуку: «Я очень благодарю работникам музею...»¹²². А два відвідувачі 17 вересня 1950 р. залишили ось таку лаконічну безграмотну і невластиву для російської стилістики нотатку: «Мы 2 товарища благодарим за рассказание нам материалов»¹²³. Запис студенток Львівського університету Житницької та Риченко теж містить вказівку на рідну українську авторок (писала перша з них): вони «остались очень довольны», слово «союзных» почали писати як «соё», а не «сою». Та найголовніше — дівчата вказали, що вони з університету «им. И. Франка», а не «Франко», як було б правильно по-російськи¹²⁴.

Ще один приклад малограмотності російськомовного відгуку, який водночас демонструє українськомовний бекграунд його авторів (через стилістику та вживання окремих українських літер і слів замість російських), залишили у книзі 17 червня 1951 р. робітники київського заводу «Більшовик» Третяк і Храпа (весь текст включно із підписами виконано однією рукою):

«Мы рабочие з-да “Большевик” Третяк М. Д. Храпа М. А. просмотрели экскурсию украинской столицы. Нам очинь понравилосся устройство самого исторического музея где ми очинь были довольные объяснителями нашей группы где они объяснили много нам жизне них предках и их борбе мы взнали как они защищали свою землю и внастоящий момент ми так-же отдадим жизнь за защиту Нашой Любимой Родины. Очинь много вам все товарищи благодарим за то что вы сохранили для нас молодых очинь интиресного с

¹¹² Там само. Арк. 54.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. Арк. 59 зв.

¹¹⁵ Там само. Арк. 60.

¹¹⁶ Там само. Арк. 75 зв.

¹¹⁷ Там само. Арк. 88 зв.

¹¹⁸ Там само. Арк. 97 зв.

¹¹⁹ Там само. Арк. 59.

¹²⁰ Там само. Арк. 106.

¹²¹ Там само. Арк. 58.

¹²² Там само. Арк. 72.

¹²³ Там само. Арк. 74.

¹²⁴ Там само. Арк. 97.

прошедшов времени. Жилаемо от нашего широко сердца ищю лучших успех у вашей работе»¹²⁵.

Інший робітник-комсомолец Київської ТЕЦ-3 Іван Константинович Охай 26 серпня 1951 р. зізнавався, що «посетил впервые исторический музей Украинской культуры и развития мистецтва древней и настоящей в наше время. Я очень благодарен к своему Украинскому народу и всему своему Советскому народу за его боевые заслуги в дни Великой Отечественной войны за их героизм [...]». Окрім явних українізмів, цей українець у підписі, схоже, ще й поєднав у монограмі свої ініціали як «І» (а не «И») та «К»¹²⁶.

Той, хто від імені групи відвідувачів музею з числа слухачів школи керівних кадрів колгоспу (усього 35 осіб) робив запис у музейній книзі 12 грудня 1950 р., ніби й писав достатньо грамотно стилістично. Проте він жодного разу не вжив літер «э», «ъ» там, де належало, не скрізь писав «ы», ігнорував подвоєння літер і робив невластиві російські мові спрощення в групах приголосних («экспонати» / «экспонатов», «екскурсии», «екскурсовода», «экспозициям» «школы», «вислушали», «объяснение», «группа» / «группы», «промышленности», «участников»)¹²⁷.

Українськомовні записи у книзі відгуків демонструють, як поволі підпадають під русифікацію їхні автори. У цих українських репліках не все гаразд із лексикою («грамотні об'яснення», «на півпуті», «чому-то», «з великим мастерством», «Велике спасіба тов. Червинкіній, яка так широко об'яснила нам каждую деталь»¹²⁸ тощо). Чи не найпоказовіший приклад русифікації дітей шкільного віку — запис учня санаторію № 4 Кириленка, який відвідав музей у березні 1951 р. Його текст — малограмотна українська мова (можливо, через ще юний вік і перші кроки у навчанні, на що вказує почерк, чи якісь проблеми із навчанням у зв'язку із поганим здоров'ям). Але хлопець уже намагається додавати російські слова: «Мені в историческому музеї сподоблося на III му этаже о молодой Гвардеї, тікі там є такий недостаток що там очень темно і мало картинок про молодую гвардію»¹²⁹. Цікаво, що критичні нотки Кириленка цілком збігаються із тими, що їх перед ним на тій самій сторінці написали секретарі РК ЛКСМУ, незадоволені бідністю змісту та темним місцем розміщення відділу «Молода гвардія»¹³⁰. Не думаю, що хлопчина зумів прочитати їхній російськомовний запис. Найімовірніше, вони були на одній екскурсії, і Кириленко почув невдоволені

усні коментарі секретарів районних комсомольських відділів. На це вказує і наступний за хлопцевим запис від імені вихованців артилерійської та середньої жіночої шкіл, у якому так само згадано про відвідування тієї ж виставки¹³¹.

Одним із інструментів засвоєння російських фраз ставали радянські ідеологічні гасла. У 1949 році учні Броварської школи записали подяку музею за «гостиприємність» та зазначили: «Спасібо партії й т. Сталіну, що робить все для нашего розвитку»¹³². Бачимо також, що гасла діти зазубрювали без розуміння їхнього змісту, що часом призводило до вельми кумедної ретрансляції. Наприклад, учні 5–6 класів школи № 20 записали 28 серпня 1951 р.: «Мы рады что наша Родина очень объятна»¹³³.

Отже, громадяни УРСР приходили до історичного музею, де їх зустрічали українські написи, добровільно залишали відгуки у книзі, яку ніхто не перевіряв, у час, коли загалом русифікація не стала тотальною на рівні державних заходів. Але, як свідчить статистика українськомовних відгуків, вибір на користь російської був значним¹³⁴. При цьому навіть ті, для кого українська була рідною, намагалися писати по-російськи. Чому? Визначальним у цьому виборі, був, назовемо обережно, психологічний чинник, уявлення про «престижне» / «непрестижне». Причому, припускаю, що не стільки музей, а саме мовне середовище Києва спонукало переходити на російську там, де цього не вимагали, навіть українськомовних гостей столиці. Попри те, що у місті у той час періодика¹³⁵, методична література для вчителів¹³⁶, книжки, радіопередачі¹³⁷ виходили не лише російською, а й українською мовою, на вулицях сусідили вивіски, агітаційні плакати тощо двома мовами¹³⁸, учні у київських школах могли носити вишиванки¹³⁹, — українську мову трактували як неповноцінну. Підтвердження цієї тези

¹³¹ Там само.

¹³² Там само. Арк. 37 зв.

¹³³ Там само. Арк. 147 зв.

¹³⁴ За спостереженнями Сергія Єкельчика, кількість киян, які залишали на виборчих бюлетенях записки для влади, до кінця 1940-х рр. помітно знизилася і на 1950 р. становила тільки 5 %. Історик зазначає, що така тенденція суголосна все більшій русифікації «офіційного дискурсу» (Єкельчик, *Повсякденний сталінізм*, 230).

¹³⁵ На кінець 1948 р. із 912 газет, що видавали в УРСР, 770 були українськомовними (В. Юрчук, *Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні* (Київ: Асоціація «Україно», 1995), 18).

¹³⁶ Філіпов, *Розвиток*, 104–105.

¹³⁷ Іван Дзюба і Дмитро Малаков згадували, що у повоєнні шкільні роки слухали українські пісні по київському радіо (І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій* (Київ: Криниця, 2008), 108; Малаков, *Повосення*, 124).

¹³⁸ Малаков, *Повосення*, 83, 203. Див. фото Києва початку 1950-х рр.: Д. Малаков, *У Києві 1950-х* (Київ: Сидоренко В. Б., 2011), 15, 22, 57, 218.

¹³⁹ Малаков, *Повосення*, 87.

¹²⁵ Там само. Арк. 125.

¹²⁶ Там само. Арк. 147.

¹²⁷ Там само. Арк. 89.

¹²⁸ Там само. Арк. 24 зв.–25.

¹²⁹ Там само. Арк. 109.

¹³⁰ Там само.

бачимо на прикладі індивідуального досвіду українців — мешканців тогочасної столиці¹⁴⁰.

Киянин Дмитро Малаков, який ідентифікував себе та свою сім'ю як українців (зокрема, у ній потайки говорили про українських діячів, чий імена були заборонені, кепкували з різниці між росіянами та українцями, а Дмитро нібито ще в дитинстві усвідомив інакшість російської «ментальності»), згадував, що у них у родині залюбки співали російські пісні, його віддали до російськомовної школи, а його брат-студент, коли влітку 1950 р. був на практиці у Каневі, «насолоджувався чистою українською мовою — не засміченою суржиком, як на київських базарах»¹⁴¹ (тож, вочевидь, і вдома Малакови спілкувалися переважно російською). Більшість Дмитрових дворових друзів були українцями — п'ятеро, а ще два євреї, один чех і лише один росіянин. Попри це, вони спілкувалися не по-українськи: «Мова спілкування була, як усюди в тодішньому центрі Києва, російська, з характерною, суто київською домішкою суржика — багато українських, точніших слів, висловів, приказок, назв, понять; менш — єврейських»¹⁴².

Колоритно відобразила київську мовну ситуацію Наталя Яковенко. Вона два перші класи навчалася у сільській школі на Кіровоградщині (де народилася у 1942 р.), а згодом переїхала до Києва і ходила до українськомовної школи. Попри це, вона дуже швидко перейшла на російську, як тоді було заведено у місті: «В школу я ходила українську, але ви ж знаєте тоді українську київську школу: на уроці по-українськи, на перерві і в подвір'ї по-російськи». Тож через майже рік навчання, під час весняного візиту у рідне село Наталі довелося за таку русифікацію схопити на вигоні від інших дітей «по фізіономії», адже вона заговорила до товаришів по-російськи¹⁴³. Пригадує професор Яковенко також, як сприймалися у столиці українські школи — туди своїх дітей, за незначними винятками, віддавали батьки найнижчого соціального походження: «Українські

школи в центрі — це школи низів. Це школи двірників і прибиральниць. Значить, і такий був контингент. Щоб бідний, само собою бідний, само собою упосліджений»¹⁴⁴.

Наскільки мовне середовище столиці спонукало до русифікації окремих осіб, демонструє і музейна книга. Наприклад, 8 жовтня 1950 р. один із відвідувачів, студент, зізнався, що «вперше в житті відвідав Історичний музей». Проте вказуючи, хто він, автор зазначив: «КГУ философ. ф.»¹⁴⁵. Цілком можливо, що це нотатка першокурсника, який у Києві перебував тільки один місяць, текст відгуку виконав українською, а от короткий підпис — вже російською.

Київська ситуація не була унікальною. У спогадах Іван Дзюба, родом із Донеччини, заперечує російськомовність краю у перші повоєнні роки (за винятком великих міст). Водночас у селищі Оленівські кар'єри він навчався у російській школі (1944–1949), спілкувався російською (при цьому окремі учні говорили так, як і автори цитованих вище курйозних російськомовних покручів-нотаток із музейної книги). Дзюба мав за кумирів російських письменників, послуговувався російською навіть для суто індивідуальних потреб — наприклад, у шкільні та студентські роки робив нею різні нотатки та записи у щоденнику. А вступаючи до комсомолу, у графі про національність написав, що «русский». Відразу після школи хлопець розпочав навчання на російському відділенні філологічного факультету Сталінського педагогічного інституту. Свій вибір і тогочасну самоідентифікацію він пояснював більшою престижністю саме російського порівняно з українським. Українство стереотипно сприймалося як плебейське, а розмовляти російською було «нормою»¹⁴⁶.

Отож в окремих регіонах УРСР, насамперед промислових центрах і великих містах включно зі столицею, говорити по-українськи у перше повоєнне десятиліття означало не так порушувати якісь дискримінаційні приписи, як виказувати на загальну бучі культуру меншовартість, селянство¹⁴⁷. Книга відгуків Київського історичного музею дає, як на мене, змогу простежити цей складніший вловлюваний, аніж державні приписи та розпорядження, фактор уже від 1940-х рр. Причому вона цікава тим, що значно

¹⁴⁰ Складно визначити, скільки у час, що розглядаємо, українців мешкало в Києві, адже населення міста динамічно зростало. За радянськими даними між 1943 і 1956 рр. його кількість збільшилася від 180 тис. до 991 тис. осіб (*Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи)* (Київ: Головна редакція УРЕ, 1982), 231).

¹⁴¹ Малаков, *Повосння*, 106, 124–125, 160; цит.: 199.

¹⁴² Там само, 129.

¹⁴³ Інтерв'ю з проф. Наталею Яковенко від 17.05.2024 р., записане Максимом Яременком і Оксаною Хом'як у рамках проекту «Усна історія відродження та становлення НаУКМА (1990-ті рр.)». Проект реалізують Лабораторія усної історії та НДЦ «Спадщина КМА» НаУКМА за фінансової підтримки фонду І. Кіндрата. Цей сюжет Наталя Яковенко запам'ятала добре, адже не раз про нього розповідала (див. згадку про нього: С. Плохий, «Наталя Яковенко: портрет історика у зворотній перспективі», в *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко* (Київ: Laurus, 2012), 37.

¹⁴⁴ Інтерв'ю з проф. Наталею Яковенко.

¹⁴⁵ Архів НМІУ. Ф. Р1260. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 80.

¹⁴⁶ Дзюба, *Спогади і роздуми*, 51, 80, 82, 109, 114–116, 118, 122–123.

¹⁴⁷ І тоді, і згодом до формування стереотипного образу тих, хто вживає українську мову, як неосвічених, простаків, а то й комічних чи хитруватих персонажів низького соціального статусу долучився і радянський кінематограф (Е. Левкиевская, «Український язык в русском языковом пространстве (на примере советского кинематографа)», в *Русские об Украине и украинцах* (Санкт-Петербург: Алетея, 2012), 421–445).

виразніше за его-джерела (які насамперед репрезентують досвід окремих осіб) підкреслює масштабність згаданого чинника «престижності» мовного регістру як засобу русифікації та

адаптації до панівного мовного середовища — чинника, що залишатиметься у столиці України та інших українських містах актуальним у наступні десятиліття.

Bibliographic References

- Bazhan, O. "Movnyi protses v Ukrainskii RSR v umovakh pochatkovoho periodu destalinizatsii (1953–1955 rr.)." *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka* 14 (2008): 95–103.
- — —, "Narostannia oporu politytsi rusyfikatsii v Ukrainskii RSR u druhii polovyni 1950-kh – 1960-kh rr." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (2008): 147–159.
- Dziuba, I. *Spohady i rozdumy na finishnii priamii*. Kyiv: Krynytsia, 2008.
- Filipov, O. *Rozvytok radianskoi shkoly v URSR v period pershoi pislivoiennoi piatyrychky*. Kyiv: Radianska shkola, 1957.
- Hrytsenko, M. *Narysy z istorii shkoly v Ukrainskii RSR*. Kyiv: Radianska shkola, 1966.
- Koliaska, I. *Osvita v radianskii Ukraini*. Transl. from English, rev. and suppl. Toronto: Peter Martin Associates Ltd., 1970.
- Krasnozhan, N. "Rusyfikatsiia natsionalnykh menshyn Ukrainy (1944–1953)." *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* 5 (2000): 123–125.
- Kyiv. *Istorychnyi ohliad (karty, iliustratsii, dokumenty)*. Kyiv: Holovna redaktsiia URE, 1982.
- Kyivskyi derzhavnyi istorychnyi muzei (putivnyk). Kyiv, 1955.
- Kyivskyi derzhavnyi istorychnyi muzei. *Korotkyi dovidnyk*. Kyiv: Derzhavne vyd-vo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR, 1958.
- Lavrut, O. "Radianska shkola u druhii polovyni 1940-kh — kintsi 1980-kh rr.: vymir Ukrainy." *Dysetratsiia ... doktora ist. nauk*, DNU im. V. Stusa, ChNU im. B. Khmelnytskoho, 2021.
- — —, *Radianska shkola u druhii polovyni XX st.: vymir Ukrainy*. Sloviansk: Drukarskyi dvir, 2020.
- Levkievskaya, E. "Ukrainskii yazyk v russkom yazykovom prostranstve (na primere soetskogo kinematografa)." In *Russkie ob Ukraine i ukrainakh*, 415–454. Sankt-Peterburg: Aleteya, 2012.
- Lobko, M. *Kapela bandurystiv Dniprodzerzhynskoho zavodu imeni F. E. Dzerzhynskoho*. Kyiv: Mystetstvo, 1952.
- Malakov, D. *Povoiennia. Spohady kyianyina*. Kyiv: Sydorenko V. B., 2013.
- — —, *U Kyievi 1950-kh*. Kyiv: Sydorenko V. B., 2011.
- Mykhailova, N. "Istorychnyi muzei u 1948 rotsi ochyma arkeolohiv." *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* 2 (2017): 173–177.
- Parakhina, M. "Osoblyvosti rusyfikatsii v URSR u druhii polovyni 1950 – pershii polovyni 1960-kh rr. (z istorii movnoi problemy)." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2014): 128–146.
- Plokhii, S. "Natalia Yakovenko: portret istoryka u zворотnii perspektivi." In *Theatrum Humanae Vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko*, 35–61. Kyiv: Laurus, 2012.
- Postanovy partii ta uriadu pro shkolu*. Kyiv — Kharkiv: Radianska shkola, 1947.
- Sorokina, S., & O. Zavalna. "Orhanizatsiia roboty ta umovy pratsi spivrobotnykiv Derzhavnoho respublikanskoho istorychnoho muzeiu u 1943–1950 rr." *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* 8 (2023): 429–455.
- Volska, S. *Z dosvidu naukovo-osvitnoi roboty Kyivskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu*. Kyiv, 1962.
- Yakubets, A. "Systema upravlinnia muzeinoiu spravoiu v URSR (1945–1953 rr.)." *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* 2 (1) (2017): 160–165.
- Yekelchuk, S. *Povsiakdennnyi stalinizm: Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny*. Kyiv: Laurus, 2018.
- Yurchuk, V. *Kulturne zhyttia v Ukraini u povoienni roky: svitlo i tini*. Kyiv: Asotsiatsiia "Ukraino", 1995.
- Zheplynskyi, B., & D. Kovalchuk. *Ukrainski kobzari, bandurysty, lirnyky. Entsyklopedychnyi dovidnyk*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka, 2011.
- Zheplynskyi, B. *Korotka istoriia kobzarstva v Ukraini*. Lviv: Vydavnytstvo "Krai", 2000.

M. Yaremenko

“[...] OCHEN’ PONRAVILAS’ NAM ENTA MUZEYA. OCHEN’ KHOROSHO I LAKHVOVO, KHVAKT”: RUSSIFICATION IN THE UKRAINIAN SSR IN THE LATE STALINIST PERIOD ON THE EXAMPLE OF THE STATE HISTORICAL MUSEUM’S VISITORS

Russification in the Ukrainian SSR has attracted the attention of historians, pedagogical researches, and linguists. Scholars have focused on various subjects: analysis of government regulations, education and school curricula, publishing, etc. However, the study of the Russification in the late Stalinist period is less frequently addressed than in the mid-1950s to 1980s. This article analyses how citizens of Soviet Ukraine used language in everyday life, and what prompted them to prefer Ukrainian or Russian. The paper is based on a study of the book of comments from the late 1940s and early 1950s by visitors to the main historical museum of the Ukrainian SSR in Kyiv (most of them represented the Ukrainian SSR). The voluntary choice of the language of visitors' notes in the book allows us to state the scale of non-administrative factors of Russification, the informal pressure of the Kyiv linguistic environment, and ideas of prestigious vs. non-prestigious. In particular, the article analyses the social composition, origin, and age characteristics of visitors to the historical museum of the Ukrainian SSR to understand whether they influenced the choice of language of written feedback. It also pays attention to the literacy, stylistics, and vocabulary of the excursionists' notes.

Keywords: Russification, Late Stalinism, Ukrainian SSR, Kyiv, State Historical Museum.

Матеріал надійшов 08.09.2025

